

Aleksas Girdenis
Vilnius

MAŽEIKIŲ (ŠIAURĖS VIDURIO DOUNININKŲ) TARMĖS¹ POKIRTINIŲ SKIEMENŲ PRIEGAIĐĖS

1.1. Kad žemaičių (ypač dounininkų) tarmėje pokirtiniai resp. kirčiuoti šalutiniu kirčiu skiemens gali būti ne tik akūtiniai, bet ir cirkumfleksiniai arba graviniai,² pirmasis yra pastebėjęs K. Jaunius.³ Žinomas tas reiškinys buvo ir K. Būgai,⁴ nors specialiai apie tai jis nėra rašęs.

Tačiau daugelyje vėlesnių dialektologinių darbų (tiek spausdintų, tiek rankraštinųjų) ilgą laiką pokirtinis cirkumfleksas ir gravis nebuvo minimas: visi ilgieji pokirtiniai skiemens juose laikomi akūtiniais, o apie trumpųjų skiemens priegaidę ir šalutinį kirtį dažniausiai visai nekalbama.⁵

Tiktai pastaraisiais metais pasirodė keli straipsniai⁶, kuriuose vėl iškeliamas pokirtinio cirkumflekso ir gravio buvimo faktas, pateikiama naujos medžiagos, iliustruojančios tų priegaidžių vartojimą, bandoma aiškinti jų atsiradimą.

¹ Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmėje nėra pajūrio žemaičių ypatybės ir vietoj lk -q- yra tariamas -ǫ- resp. -i-. Apytikrės tarmės ribos: Laižuva (ǫ) – miškų ruožas iki Daugėlių (ǫ) – Nevarėnai (on) – Gadūnavas (on) – Ketūnai (jaučiu), Sedà (jaušu) – Mižaičiai (jaučiu || jaušu) – Židikai (jaušu) – Pikeliai (jaučiu || jaušu). Fonetikos ypatybės, iškeltos straipsnyje „Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje“ (žr. Kalbotyra, t. IV, V., 1962, p. 141–150), yra būdingos visam plotui.

² Čia vartojami terminai *akūtas*, *cirkumfleksas* ir *gravis* atitinka tradicinius laužtinės, tęstinės ir trumpinės priegaidės terminus, kurių verčia atsisakyti eksperimentų duomenys, rodą, kad vadinamasis „lūžis“ (glotalinis sprogimas) nėra distinktyvinis (skiriamasis) akūtinųjų skiemens požymis, ir poreikis turėti vieningą terminą „vidurinei“ ir „trumpinei“ priegaidėi apibūdinti, nes abi šios priegaidės yra vienos prosodemos – gravio – poziciniai variantai. – Plačiau Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmės prosodinė sistema bus aprašyta kitoje vietoje.

³ Žr. К. Явпис, Дialeктологические особенности литовского языка в Россиенском уезде. — „Памятная книжка Ковенской губернии (toliau — ПК) на 1893 г.“, Отд. IV, p. 118–119 ir t. p. a. u. Понежевские говоры литовского языка, — ПК на 1898, Отд. IV, p. 188–189.

⁴ Plg. K. Būga, Rinkiniai raštai (toliau — RR), II, Vilnius, 1959, p. 559; III, Vilnius, 1962, p. 28 ir F. Specht, Litauische mundartliche Texte, gesammelt von A. Baranowski, II, Leipzig, 1922, p. 493.

⁵ Plg. J. Aleksandravičius, Kirtis ir priegaidė Kretingos tarmėje, — LKK, I, p. 97 tt.

⁶ Žr. V. Grinaveckis, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, — LKK, IV, p. 117–134; B. Rokaitė, Kai kurie nauji žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai, — LKK, IV, p. 141–147; В. Гринавецкис, Историческое развитие ударения и интонаций жемайтских говоров литовского языка (в сравнении с латышским), — „Славянская и балтийская акцентология“, М., 1964, p. 3–13.

1.2. Tie darbai yra reikšmingi pačiu klausimo iškėlimu, nes nuo pokirtinių žemaičių tarmės priegaidžių problemos sprendimo žymia dalimi priklauso prabaltiškosios resp. pralietuviškosios prosodinės sistemos rekonstrukcija. Tačiau juose iškeltos hipotezės neatrodo įtikinamos jau vien todėl, kad yra pagrįstos labai negausiais, išplėtais iš nagrinėjamųjų tarmių sistemos, faktais.

Norint rasti patikimesnį iškeltosios problemos sprendimą, reikia detalai išnagrinėti visus pokirtinių priegaidžių vartojimo bent kurioje nors vienoje tipiškoje dounininkų šnektoje atvejus ir nustatyti, kiek tą reiškinį galima paaiškinti pačios tarmės faktais.

Šiuo straipsniu ir bandoma tokį uždavinį spręsti, remiantis Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarme.⁷

2. Žinant pagrindinio kirčio vietą ir pirminę pokirtinių skiemenų kiekybę,⁸ galima automatiškai nustatyti daugelio žodžių pokirtinę priegaidę resp. šalutinį kirtį. Tie atvejai iš esmės atitinka žinomus K. Jauniaus dėsnius: a) pokirtiniai ilgieji skiemenys yra akūtiniai, b) sudurtinių žodžių, kurių antrasis sandas triskiemenis, priešpaskutinis skiemu turi šalutinį kirtį (resp. gravį), – tačiau atskiros detalės reikalauja specialaus aptarimo.

2.1. Nuo K. Jauniaus laikų mūsų dialektologijoje beveik visuotinai yra įsigalėjusi pažiūra, kad visi pokirtiniai ilgieji skiemenys yra akūtiniai (ir net turi šalutinius kirčius⁹).

Mažeikių tarmės faktai tokio teiginio nepatvirtina: **pokirtinis akūtas** čia gal būti vartojamas tik tokiose pozicijose:

a) žodžio gale, pvz.: *bātā, plāutēis*,¹⁰ *rīnkūos, rōdenēi* „rudeniui“, *šmieklūojis* „kreti nevykusius juokus; nevykusiai rengies“, *vādaluojies* „valkiojosi; valkavo“;

b) keturiaskiemenių žodžių priešpaskutiniajame skiemenyje, pvz.: *gēdgaudienē, muokitūoje* „mokytoja“, *vādaluoje* „valkiojo, tampė“, *pārtarlūojāu* „mėgdžiojau“, *skērstuonātē, šērdgielautēis* „labai rūpintis“; *su-gēdgaudienē, su-skērstuonātē*;¹¹

c) triskiemenių žodžių priešpaskutiniajame skiemenyje, jeigu galūnė neturi akūto, pvz.: *bēprūotis, nūvērtē, pājīemē. pākūgē* „į vieną vietą sutrauktas šienas“, dgs. gal. *bēprūoēūs, pākūgēs, pājīmtās*.

Galūto niekada nebūna antrajame keturiaskiemenio žodžio¹² skiemenyje (pvz.: *gēdgaudienē, kīūkaudāmā* „rėkaudama“, *pāršautāsīs*,¹³ *tūtītūmī* „muštum, talžy-

⁷ Pokirtinėmis priegaidėmis pietinių dounininkų Telsių ir Gadūnavo šnekto visai nesiskiria nuo nagrinėjamosios tarmės. Analogiška padėtis yra ir Darbėnų (pajūrio žemaičių) šnektoje.

⁸ Nagrinėjant šią tarmę, galima kalbėti tik apie pirminę skiemenų resp. balsių kiekybę, nes šiuo metu visi skiemenys, neturį priegaidės, yra trumpi.

⁹ Pastaroji mintis ne Jauniaus, nes jis šalutiniais kirčiais laikė tik pokirtinį cirkumfleksą ir gravį.

¹⁰ Ženklų ' žymimas akūto variantas, visada tariamas be „lūžio“, o ženklų ^ – variantas, kartais tariamas su „lūžiu“.

¹¹ Graviu žymimos neredukuotos resp. silpnai redukuotos trumpos galūnės, priešpastatomos redukuotoms resp. stipriai redukuotoms trumpoms galūnėms, plg.: vns. vard. *būobā*: vns. gal. *būoba*, vns. įn. *kāulē* vns. gal. *kāule*, dgs. gal. *šāltās*: dgs. vard. *šāltas*.

¹² Keturiaskiemeniais (resp. triskiemeniais, penkiaskiemeniais...) šiame darbe vadinami žodžiai, kurių paradigmosse daugumas formų turi kirtį ketvirtajame (resp. trečiajame, penktajame...) nuo galo skiemenyje (pvz., žodžiai *pārmatīns, ekietverbālis* laikomi keturiaskiemeniais).

¹³ Pozicinio ilgumo balsiai *ē, ē, ē, ā* tarmėje skiriasi nuo cirkumfleksinių balsių *ē, ā, ē, ā* ir yra laikytini graviniais. Kad pozicinio ilgumo *e, a* žemaičių tarmėse skiriasi nuo iš prigimties ilgų *ē, ā* yra rašęs K. Jaunius (žr. ПК на 1893, От.л. IV, p. 114 ir ПК на 1898, От.л. IV, p. 200 t.); K. Būga (žr. RR, II, p. 25) ir V. Grinaveckis (žr. VVPI MD, XI, p. 31), tačiau daugelyje dialektologinių darbų jie rašomi ir interpretuojami kaip visiškai vienodi.

tum“) ir antrajame skiemenyje triskiemenio žodžio, kurio galūnė akūtinė (pvz.: *bėpruotė, pąjiemė*, „paėmei“, *pąkugie, pąraugė* „peraugė“).

Pokirtinio akūto automatiškumą gerai iliustruoja priešdėlėtosios vadinamųjų oksitoninių veiksmažodžių formos, plg.: *bėrb nėbėrb, gėid nėgėid, křuok nėkřuok, tėmp: nėtėmp; bėrbę nėbėrbę, křuokę nėkřuokę, tėmpę: nėtėmpę* (bet *nėkřuokāu, nėtėmpāu*, nes galūnė akūtinė).

2.2. Priešpaskutiniajame trumpame skiemenyje **gravj** („trumpinė“ arba „vidurinė“ priegaidę) turi ne tik sudurtiniai, bet visi keturiaskiemeniai žodžiai, nepriklausomai nuo kitų skiemenų kiekybės, pvz.: a) *pāpuodiškis* „vieta po pagalve“, *ūšpakālis, pāukštvanāgis, pōskepālis, pūskubilis, pōsesėrė, ekietverbālis*; b) *kilainėlė* „menko žmogaus ar gyvulio“, *pūodeškėlė; pākplėnė* „pakulinė“, *pāloidėnė* „virvutė akmenims svaidyti“, *veiñiulekėnė* „vienuolikinė“; *minkitāvis* „gelda duonai maišyti“, *pārtrauktōus* (vns. gal. *pārtrauktōva*) „perlaidinis“; *mėdžlinkiškis* „Medžialenkės km. gyventojas“, *ūžliķniškis* „Užliķnės km. gyventojas“; c) es. I. dvs. 2 a. *bāratāvūs, mōšatāvūs*, tar. n. vns. 2 a. *spjāuditūmi, šāukuotūmi*, dgs. I a. *spjāuditōmēm, šāukuotōmēm*; dalyvių ir padalyvių formos: vns. vard. *bārškenūsi, pāraugūsi*, dgs. vard. *bārškenōšes, pāraugōšes; šāukuodāmā, vātkuodāmā* (!) „tampydama, valkiodama“. Ta pati padėtis yra ir žodžiuose, turinčiuose atitrauktinį kirtį, pvz.: dgs. gal. *kālvarātūs* „verpiamuosius ratelius“, *kātinėlūs*, dgs. įn. *pādebēsės*.

Kad gravis daugelyje čia pateiktų formų yra automatiškas, rodo triskiemeniai panašios darybos žodžiai, pvz.: *šautōus* (vns. gal. *šautōva*), *daubāriškis* „Daubarių km. gyventojas“, *mažėikiškis* „Mažeikių m. gyventojas; žmogus, kalbąs Mažeikių tarme“, *bāravūs* „mudu baramės“, *jīestumi* „valgytum“, *jiedusi, jėzdāmā* ir t.t.

Paradigmose gravj turi visos keturiaskiemenės formos¹⁴, pvz.:

	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>pūskubilis,</i>	<i>pūodeškėlė</i>	<i>pōskobėlė,</i>	<i>pūodeškėlės</i>
K.	<i>pōskobėlė,</i>	<i>pūodeškėlės</i>	<i>pūskubiū,</i>	<i>pūodiškiēlū</i>
N.	<i>pōskobėļū.</i>	<i>pūodeškėlė</i>	<i>pōskobėlēms,</i>	<i>pūodeškėliems</i>
G.	<i>pūskubili,</i>	<i>pūodeškėlė</i>	<i>pūskubilūs,</i>	<i>pūodeškėlės</i>
Įn.	<i>pōskobėļō,</i>	<i>pūodeškėlė</i>	<i>pōskobėlės,</i>	<i>pūodeškėliems</i>
Vt.	<i>pūskubilie,</i>	<i>pūodeškėlie</i>	<i>pūskubilūs,</i>	<i>pūodeškėliēs</i>

2.3. Toks akūtinųjų ir gravinių skiemenų pasiskirstymas yra paaiškinamas. Tiriamojoje tarmėje keturiaskiemeniai žodžiai visada turi šalutinį kirtį priešpaskutiniajame skiemenyje, o triskiemeniai – paskutiniajame (resp. priešpaskutiniajame jeigu galūnė trumpa) ilgame skiemenyje. Vadinasi, pokirtinis akūtas ir gravis gali būti tiktai galūnėse ir skiemenyse, turinčiuose šalutinį kirtį.

Panaši padėtis, atrodo, yra ir žodžiuose, turinčiuose po pagrindinio kirčio daugiau kaip tris skiemenis: juose šalutiniai kirčiai paprastai būna neporiniuose skiemenyse (pirmuoju laikant skiemenį, turintį pagrindinį kirtį), todėl gravj arba akūtā gali turėti tik tie skiemenys, pvz.: *pārsibāļaviojāu* „persigėriau, per daug viešėjau“, *pārsimėskėtāu* „susigrumkit, susimkit“, *pārsimāļaviojušoju* „persidažiusioji“. Tačiau tokių ilgų žodžių tarmėje yra labai mažai, todėl daryti kokias nors tvirtesnes išvadas apie jų prosodinę struktūrą negalima.¹⁵

¹⁴ Tiktai keturiaskiemenių veiksmažodžių su priešdėliu *pār-* o- ir *ē-* kamienėse vienaskaitos pirmojo ir antrojo asmens formose tokio gravio dažnai nebūna, pvz.: I a. *pārsirašāu, pārsinešāu*, 2 a. *pārsirašā, pārsinešē* (plg. dgs. I a. *pārsirašūom, pārsinēšet*), bet pasakoma ir *pārsirašāu, pārsirašā* ir t. t.

¹⁵ Be to, labai ilguose žodžiuose šalutiniai kirčiai nėra tokie pastovūs, kaip trumpuose: pastovnis yra tiktai priešpaskutiniojo skiemenis šalutinis kirtis.

3. Daug sudėtingesnė yra pokirtinio **circumflekso** ir **triskiemenių žodžių** pokirtinio **gravio** problema, nes jų negalima paaiškinti jokiais griežtais fonetiniais dėsniais: norint nustatyti, kuris konkretus žodis turi tokią priegaidę, reikia tiksliai žinoti, kurioms morfologinėms resp. darybinėms grupėms būdingos tos priegaidės.

3.1. Pokirtinis gravis triskiemeniuose žodžiuose vartojamas tiktai prieš trumpą galūnę. Jeigu galūnė neredukuota, gravis būna tik po trumpo kirčiuoto skiemens.

3.1.1. Vardažodžių sistemoje pokirtinis gravis vartojamas šiais atvejais.

1. Gausiausią grupę sudaro šie priesagų vediniai:

a) nevedusių vyrų pavardės su priesaga *-elis* (tarm. *-ielis*), pvz.: *būožielis* (≦ *būožis*), *vūorielis* (≦ *vūors*), *žaugielis* (≦ *žaugà*), *žūlpielis*¹ (≦ *žòlpà*);¹⁶

b) veiksmažodžių abstraktai su priesaga *-imas*, pvz.: *jiedėms*, *pilėms*, *spaudėms*, *givėnėms*, vns. kilm. *jiedėma*, *pilėma*, *spaudėma*, *givėnėma*;¹⁷

c) atskiri daiktavardžiai su priesaga *-inė*: *gėmėnė* „giminė“, *nàgėnė*, *sòbėnė*, *šòlėnė* „šuliny“.

2. Įvardžiuotinių žodžių vyr. gim. vns. vard. formos visada yra kirčiuojamos šaknyje, o pirmojo sando galūnė turi gravį („vidurinę“ priegaidę), pvz.: *báltásis*, *gérásis*, *pőkėsis* „gražusis“, *músásis* „mūsiškis (papr. vaikas ar vyras)“.

3. Gravis taip pat yra antrosios kirčiuotės triskiemenių daiktavardžių šauksmininko formose, visada turinčiose pagrindinį kirtį pirmajame skiemenyje, pvz.: *bòbòtė* „bubute“, *dòrnėlė*, *rùgini*, *mėrgėlės*, *vàkđli* (bet *kàraláu*, *vàkalė* ir t.t.).

4. Pokirtinį gravį turi ir grupelė mišrios darybos daiktavardžių: *àpkàklė* „apykaklė“ *àpòšė* „epušė“, *àtkàkšnė* „ožekšnė“, *ėkėtė* || *ėkėtis* „eketė“.

3.1.2. Veiksmažodžių sistemoje pokirtinis gravis vartojamas šiais atvejais.

1. Visada pokirtinį gravį turi būtojo kartinio laiko trečiojo asmens ir atitinamų dalyvių vns. ir dgs. vard. vyr. gim. formos su šiomis priesagomis:

a) *-avo*: *báltáva*, *úbáva*, *vúomáva* „rėkavo“; *báltavės*, *úbavės*, *vúomavės*;

b) *-ijo*: *gúonėjė* „barė, plūdo“, *tvátėjė* „mušė“, *vūobėjė* „tempė, vilko“; *gúonėjės*, *tvátėjės*, *vūobėjės*;

c) *-ino*: *àukštėna*, *gòndėna* „gąsdino“, *mėgėna* „leido ilgai miegoti“; *àukštėnės*, *gòndėnės*, *mėgėnės*.¹⁸

2. Gravis būna tose formų su *pár-* „per-“ šaknyse, kurios su kitais priešdėliais turi pagrindinį kirtį:

a) bendratyse ir iš jų išvestose formose: bend. *pàrmėstė*, *pàrnėštė*, *pàrlėptė* (plg. *pamėstė*, *panėštė*, *palėktė*), liep. n. dgs. 2 a. *pàrmėskėt*, *pàrnėškėt*, *pàrlėpkėt* (plg. *pamėskėt*, *panėškėt*, *palėpkėt*), tar. n. vns. 1 a. *pàrmėšėp*, *pàrnėšėp*, *pàrlėpšp*, 3 a. *pàrmėstp*, *pàrnėštpt*, *pàrlėptpt*¹⁹ (plg.: *pamėšėp*, *panėšėp*, *palėpšp*, *pamėstp*, *panėstpt*, *palėptpt*) būs. 1. vns. 1 a. *pàrmėšp*, *pàrnėšp*, *pàrlėpšp*, dgs. 2 a. *pàrmėšėt*, *pàrnėšėt*, *pàrlėpšėt* (plg.: *pamėšp*, *panėšp*, *palėpšp*; *pamėšėt*, *panėšėt*, *palėpšėt*);

b) o-kamienėse esamojo laiko 3 a. formose, pvz.: *pàrmáta*, *pàrsáka* „verčia iš vienos kalbos į kitą“ (plg.: *památa*, *pasáka*);

¹⁶ Gravinės yra kitos formos, pvz.: vns. kilm. *būožėlė*, *vūorelė*.

¹⁷ Konkrečios reikšmės žodžiai su šia priesaga pokirtinio gravio neturi, plg.: *nusipėrkúom tū bòtkáus givėnema* „ūkį, namus“: *lei-vėšs àtėm tūoki givėnėma*, *ka-ėin tas-òndəu pàr-tū pilema* „užtvanką“: *parblegáu par-pàti lltaus pilėma*.

¹⁸ Daugiškaitos vardininko forma turi dvejopą galūnę *-ė* ir *-ė* – gravis būna tiktai prieš pirmąją, plg.: *báltavė*, *tvátėjė*, *mėgėnė* : *báltavė*, *tvátėjė*, *mėgėnė*.

¹⁹ Formos su galūne *-òm* pokirtinio gravio neturi, pvz.: *pàrmėstòm* „permestų“, *pàrlėptòm*.

pàkertė „pakampės“, *pàkėimė*, *pàtuoris* „patvorys“; *pàvizdis* „išvaizda“ (plg. vns. gal. *pàūsi*, *pàgřūovi*, *pàvizdi* ir t. t.);

β) ė-kamieniai: *pàkònkte* „pastaranka“, *pàkūoje*, *pàkūote* „dalgio ašmenų dalis, esanti prie pat koto“, *pàmòilės* „pamazgos, muilinas vanduo“, *pàsūoste* „sėdimoji lentelė (vežimo ar staklių)“, *pàsėrkšne* (kaimo pavadinimas), *pàvėlne* „menka vilna ar plaukai“. *ūžlėikne* (kaimo pavadinimas).²³

Kitaip yra kirčiuojami šie panašios darybos žodžiai:

a) dariniai su akūtiniais priešdėliais, pvz.: *apibrėkšmis* „prietema“, *apimėistris* „šioks toks meistras“, *púokàitis*, *púostúovis* „laikas, kada karvė neduoda pieno; užtrūkis“;

b) „galūninio“ kirčiavimo ė-kamieniai dariniai, pvz.: *pàdònges* (dgs. kilm. *pàdungū*), *pàkálnie*, *pàpìlvie*, *pàtarlie*, *pàvardie* (vns. gal. *pàkálnė*, *pàpėlve*, *pàtárlė*, *pàvárde*);

c) keli ja-kamieniai dariniai, kurių pamatiniai žodžiai yra arba išnykę, arba semantiškai nutolę nuo tų darinių, pvz.: *pagúrklis* „pasmakrė“, *papintis*; *pàkáušis*. *pàlaukis* „pasmakrė“ (vns. gal. *pàlauki*||lab. ret. *pàlauki*);

d) visi a- ir o-kamieniai priešdėlių dariniai, pvz.: *pàdargà*, *pàšvaità* „papuosalai“ (dgs. gal. *pàdàrgùs*, *pàšvàiùs*); *pàėùžà* „slidė“, *pàpláuškà* „toks senovinis šokis“

2. Panašiai kaip priešdėlių dariniai yra kirčiuojami keturiaskiemeniai sudurtiniai žodžiai, pvz.: *núoskamienis* „nosies kremzlė“, *pòzbekūonis*, *pòzbeprūotis*, *pòsmarškūonis*, *šòmbajūoris* „šunbajoris“. Analogiškos darybos triskiemeniai žodžiai pokirtinio cirkumflekso neturi, pvz.: *minkštškáušis* „kiaušinis minkštu lukštu; labai nekantrus žmogus“, *pùsprūotis*, *vėždgàidis*.

3. Pokirtinį cirkumfleksą turi šie priesagų vediniai:

a) visi žodžiai, turį pagrindinį kirtį pirmajame skiemenyje, su priesagomis *-ininkas*, pvz.: *dàržinìnks*, *pìrminùnks*, *šàlinìnks* „pašalinis asmuo“, *šikinìnks*, *vištinìnks* „vištidė“ (vns. gal. *šàlinìnka*, *šikinìnka*, *vištinìnka*), *-ūnas*; pvz.. *pàrėjùns*, *vynė*, pvz.: *àvalinė*, *pàtalinė*, *bìrbìnė* „bìrbynė“, *gìrginė* „toks senovinis guolis“, *kàurinė* „skylė“ *lìnginė* „kartis lopšiu pakabinti“, *rùkštìnė*, *sùpinė*||*sùypinė* „sùpuoklės“, *triškìnė* „švirškštas“;

b) veiksmažodžių abstraktai su priesaga *-ymas*:²⁴ *pàrmatìms*, *pàrskaitìms*, *ràšìms*,²⁵ *skàitìms*, *spjàudìms* (vns. gal. *pàrmatìma*, *pàrskaitìma*, *ràšìma*, *skàitìma*);

c) menkinamosios reikšmės vediniai su priesaga *-ėlis*: *pàrsenìelis* „labai senas žmogus“, *pašùtìelis*, *surùgìelis* (jį *pašùtìelis*, *surùgtìelis*, bet visada *pàrsenìelis*).

4. [vardžiuotinių žodžių formos, turinčios pokirtinį cirkumfleksą, yra dvejos:

a) niekada nekirčiuojamos pirmojo sando galūnėje: vyr. g. vns. kilm. *gėrūoje*. *mūsūoje*, mot. g. dgs. vard. *gėrūoses*, *mūsūoses*, vyr. ir mot. g. vns. naud. *gėrūujū*. *gėrājė*, *mūsūujū*, *mūsājė* (Vieکشniuose mot. g. *gerūojė*. *mūsuojė*), vns. gal. vyr. g. *gėrūji*, *mūsūji*, mot. g. *gėrōjė*, *mūsōjė* (Vieکشniuose *gėrūojė*, *mūsūojė*);

²³ Čia turėtų priklausyti ir skolinys *pàvietrė* „biaurus kvapas“. pvz.: *àlė pàts i-smirdi kat(p)-pàvietrė*.

²⁴ Konkrečios reikšmės vediniai pokirtinio cirkumflekso neturi, pvz.: *klàusìms*, *pùdìms* (plg. *gìnk àvis i-tù pùdìma* : *nò i-zàltė us-tuoki bùlbu pùdìma*).

²⁵ Šio tipo formos neatiduoda kirčio proklitikiui (plg.: *ne-ràšìms*, bet *nė-vakà*, nors be proklitiko abu žodžiai kirčiuojami vienodai).

b) kartais kirčiuojamos pirmojo sando galūnėje, kartais žodžio pradžioje: mot. g. vns. kilm. *gerūosės, mūsūsosės*, vns. viet. *gerūojje, mūsūojje*, vyr. ir mot. g. dgs. kilm. *gerūju, mūsūju*, dgs. įn. *gerāsės, gerūosiems, mūsāsės, mūsūsosiems*, dgs. vt. *gerūsūs, gerūosies, mūsūsūs, mūsūsosies*.

5. Cirkumfleksą priešpaskutiniajame skiemenyje turi antrosios kirčiuotės daiktavardžių šauksmininko formos, visada turinčios pagrindinį kirtį pirmajame skiemenyje, pvz.: *bābūnē* „senele“, *křāuzūbi* „kreivalūpi“, *rupūžē, pālainā* (plg.: vns. vard. *babūnē, křāuzūbis, rupūžē*,²⁶ dgs. vard. *palaidūnā*).

6. Pokirtinį cirkumfleksą turi ir vienas kitas žodis, neįeinąs nė į vieną iš minėtų grupių, pvz.: *vābūolē* „karkvabalis, mėšlavabalis“, *vāgūorē* „(sen.) ūkvedis“.

3.2.2. Veiksmažodžių sistemoje pokirtinis cirkumfleksas vartojamas šiais atvejais.

1. Tariamosios nuosakos priesagos vns. I ir 3 a. turi cirkumfleksą, nepriklausomai nuo bendraties priesagos priegaidės, pvz.: I a. *dēginēp, křūokāuēp* „rēkaučiau“, *lāistīēp, šāukūoēp* „šūkaučiau“; 3 a. *dēgintp, křūokāutp, lāistītp, šāukūotp* „dēgintom, křūokautom, lāistītom, šāukūotom“ (nors gana dažnai pasakoma ir *dēgintom, křūokautom* ir t. t.).

2. Cirkumfleksinės yra tos formų su priešdėliu *pār-* šaknys, kurios su kitais priešdėliais turi pagrindinio kirčio cirkumfleksą:

a) bendratyse ir iš jų išvestose formose: *pārdāuštē, pārēitē* (plg.: *nudāuštē, nuētē*), iep. n. dgs. 2 a. *pārdāušket, pārēiket* (plg.: *nudāušket, nuēiket*), tar. n. vns. I a. *pārdāušēp, pārēiēp*, 3 a. *pārdāuštōp, pārēitōp* „*pārdāuštōm, pārēitōm*“ (plg.: *nudāušēp, nuēiēp, nudāuštōp, nuētōp* „*nudāuštōm, nuētōm*“²⁷), būs. I. vns. I a. *pārdāušp, pārēištōp* (plg.: *nudāušp, nuēištōp*);

b) atskirose esamojo laiko formose, pvz.: *pārēin, pārlāika, pārmēikt* „permiega“, *pārsigōst* (plg.: *pāēin, palāika, pāmēikt, isigōst*), bet *pārgēid, pāržēng* (plg.: *nēgēid, nēžēng*);²⁸

c) atskirose būtojo kartinio laiko formose, pvz.: *pārlāikē, pārmērka, pārskāitē, pārsigōnda* (plg.: *nulāikē, išmērka, paskāitē, isigōnda*), bet *pārgēidē, pārlīekē, pārpūtē* (plg.: *nēgēidē, nēlīekē, pāpūtē*);

d) šiose esamojo ir būtojo kartinio laiko veikiamosios rūšies dalyvių vyr. gim. formose: vns. vard. *pārlāikos, pārskāitōs, pārlāikēs, pārmērķes, pārgēidēs* (!), *pārlīekēs* (plg.: *palāikos, paskāitōs, palāikēs, išmērķes, usigēidēs, nulīekēs*), dgs. vard. *pārlāiko pārlāikō, pārmērķē pārmērķē* (plg.: *palāikō palāikō, išmērķē išmērķē* r t. t.)²⁹.

²⁶ Žodis *rupūžē* tarmėje yra keiksmažodis, neturįs aiškios leksinės reikšmės („rupūžės“ reikšme vartojamas *kriūpis*).

²⁷ Tariamosios nuosakos formų ilga šaknis (ir priesaga) gali būti tiktai cirkumfleksinė, plg.: *lēisē, sōutē, tvūotē*: *lēiēp, šāuēp, tvūōp*.

²⁸ Analogiškai kirčiuojamos ir leidžiamosios nuosakos formos, bet čia (i) a-kamieniai veiksmažodžiai turi tik cirkumfleksinę šaknį, pvz.: *lei-pārēin, lei-pāršāun* (plg.: *lēi-nuēin, lēi-nušāun*).

²⁹ Neveikiamosios rūšies dalyviai pokirtinio cirkumflekso niekada neturi, pvz.: *pārkērpts, pārmērķts* (plg. *nūķērpts, imērķts*); *pārskaūtōms, pārskaūtōms* ir t.t., nes vienu atveju visos cirkumfleksinės šaknies lytys kirčiuojamos priešdėlyje, o kitu atveju šaknis dažniausiai atsiduria antrajame keturiaskiemenių formų skiemenyje.

3.2.3. Neskaitant įvardžiuotinių ir „galūninio“ kirčiavimo žodžių, pokirtinis cirkumfleksas išlaikomas visose vardažodžių formose. Tai gerai matyti iš šių paradigmu.

Vienaskaita

V.	<i>vištininks,</i>	<i>pàkãitis,</i>	<i>pàgřuovis,</i>	<i>bĩrbĩnė</i>
K.	<i>vištinĩnka,</i>	<i>pàkãičė,</i> ³⁰	<i>pàgřũovė,</i>	<i>bĩrbĩnės</i>
N.	<i>vištinĩnkõu,</i>	<i>pàkãičõu,</i>	<i>pàgřũovõu,</i>	<i>bĩrbĩnė</i>
G.	<i>vištinĩnka,</i>	<i>pàkãiti,</i>	<i>pàgřũovi,</i>	<i>bĩrbĩnė</i>
Įn.	<i>vištinĩnk õ,</i>	<i>pàkãič õ,</i>	<i>pàgřũovõ õ,</i>	<i>bĩrbĩnė</i>
Vt.	<i>vištinĩnkė,</i>		<i>pàgřũovie</i>	

Daugiskaita

V.	<i>vištinĩnkã,</i>	<i>pàkãitė,</i>	<i>pàgřuovė,</i>	<i>bĩrbĩnės</i>
K.	<i>vištinĩnku,</i>	<i>pàkãičũ,</i>	<i>pàgřũovũ,</i>	<i>bĩrbĩnũ</i>
N.	<i>vištinĩnkãms,</i>	<i>pàkãitėms,</i>	<i>pàgřuovėms,</i>	<i>bĩrbĩniems</i>
G.	<i>vištinĩnkũs,</i>	<i>pàkãičũs,</i>	<i>pàgřũovũs,</i>	<i>bĩrbĩnėš</i>
Įn.	<i>vištinĩnkãs,</i>	<i>pàkãitės,</i>	<i>pàgřuovės,</i>	<i>bĩrbĩniems</i>
Vt.	<i>vištinĩnkũš,</i>		<i>pàgřũovũš</i>	

Įvardžiuotinių žodžių priegaidės kaitaliojasi taip:

Vienaskaita

V.	<i>gėrãsis,</i>	<i>mũsãsis,</i>	<i>gerũoji,</i>	<i>mũsũoji</i>
K.	<i>gėrũoje,</i>	<i>mũsũoje,</i>	<i>gerũosės,</i>	<i>mũsũosės</i>
N.	<i>gėrõujõu,</i>	<i>mũsõujõu,</i>	<i>gėrãjė,</i>	<i>mũsãjė</i>
G.	<i>gėrũji,</i>	<i>mũsũji,</i>	<i>gėrõjė,</i>	<i>mũsõjė</i>
Įn.	<i>gerõujõ,</i>	<i>mũsõujõ,</i>	<i>gerũojė,</i>	<i>mũsũojė</i>
Vt.	<i>geramėjite,</i>	<i>mũsamėjite</i> ³¹ ,	<i>gerũojite,</i>	<i>mũsũojite</i>

Daugiskaita

V.	<i>gerėjė,</i>	<i>mũsejė,</i>	<i>gėrũosės,</i>	<i>mũsũosės</i>
K.	<i>gerũju,</i>	<i>mũstũju,</i>	<i>gerũju,</i>	<i>mũsũju</i>
N.	<i>gerėsėms,</i>	<i>mũsėsėms,</i>	<i>gerũosiems,</i>	<i>mũsũosiems</i> ³²
G.	<i>gerũšũs,</i>	<i>mũsũšũs,</i>	<i>gerũosės,</i>	<i>mũsũosės</i>
Įn.	<i>gerãsės,</i>	<i>mũsãsės,</i>	<i>gerũosiems,</i>	<i>mũsũosiems</i>
Vt.	<i>gerũšũš,</i>	<i>mũsũšũš,</i>	<i>gerũosieš,</i>	<i>mũsũosieš</i>

Išlieka paprastai cirkumfleksas ir daugelyje veiksmažodžių formų, pvz.:

Vienaskaita

1a.	<i>pãrẽinõ,</i>	<i>pãrdãušõ</i>
2a.	<i>pãrẽini,</i>	<i>pãrdãuši</i>
3a.	<i>pãrẽin,</i>	<i>pãrdãuš</i>

Daugiskaita

<i>pãrẽinãm,</i>	<i>pãrẽisėm</i>
<i>pãrẽinat,</i>	<i>pãrẽisėt</i>
<i>pãrẽin,</i>	<i>pãrẽis</i>

³⁰ Neretai pasakoma ir *pãkãite*.

³¹ Rytinėje tarmės dalyje dažnai vartojamos formos *geramėjė*, *mũsamėjė*.

³² Sakoma ir *gerũosiems*, *mũsũosiems* (plg. paprastųjų būdvardžių dgs. naud. *gerũioms*, *jãunũioms* || *gėrũioms*, *jãunũioms*).

Tiktai o- ir è-kamienių formų su *pár-* vienaskaitos pirmasis ir antrasis asmuo niekada neturi cirkumflekso, pvz.:

Vienaskaita		Daugiskaita	
1 a. <i>párskait̃au,</i>	<i>párskait̃au</i>	<i>párskait̃uom,</i>	<i>párskait̃iem</i>
2 a. <i>párskait̃à,</i>	<i>párskait̃è³³</i>	<i>párskait̃uot,</i>	<i>párskait̃iet</i>
3 a. <i>párskait̃a,</i>	<i>párskait̃ę</i>	<i>párskait̃a,</i>	<i>párskait̃ę</i>

Neturi cirkumflekso ir tos veiksmazodžių formos, kuriose po pagrindinio kirčio yra trys skiemenys:

Dviskaita		
1 a. <i>párëiñau,</i>	<i>párskait̃uou,</i>	<i>párskait̃ieų</i>
2 a. <i>párëiñat̃au,</i>	<i>párskait̃uot̃au (!),</i>	<i>párskait̃iet̃au³⁴</i>

Tariamoji nuosaka

Vienaskaita		Daugiskaita	
1 a. <i>tvàt̃it̃õ,</i>	<i>pârëit̃õ</i>	<i>tvàt̃it̃õm̃em,</i>	<i>pârëit̃õm̃em</i>
2 a. <i>tvàt̃it̃it̃umi,</i>	<i>pârëit̃it̃umi</i>	<i>tvàt̃it̃it̃õm̃et,</i>	<i>pârëit̃it̃õm̃et</i>
3 a. <i>tvàt̃it̃it̃õ tvàt̃it̃it̃õm̃ tvàt̃it̃it̃õm̃</i>	<i>pârëit̃it̃õ pârëit̃it̃õm̃ pârëit̃it̃õm̃</i>	<i>tvàt̃it̃it̃õ tvàt̃it̃it̃õm̃ tvàt̃it̃it̃õm̃</i>	<i>pârëit̃it̃õ pârëit̃it̃õm̃ pârëit̃it̃õm̃</i>

Dviskaita

1 a. <i>tvàt̃it̃it̃õm̃eu,</i>	<i>pârëit̃it̃õm̃eu</i>
2 a. <i>tvàt̃it̃it̃õm̃et̃au,</i>	<i>pârëit̃it̃õm̃et̃au</i>
3 a. <i>tvàt̃it̃it̃õ tvàt̃it̃it̃õm̃,</i>	<i>pârëit̃it̃õ pârëit̃it̃õm̃</i>

3.3. Išnagrinėtoji medžiaga leidžia daryti šias išvadas:

1. Pokirtinis akūtas Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmėje vartojamas tiktai paskutiniajame arba priešpaskutiniajame (jeigu galūnė trumpa) triskiemenio žodžio skiemenyje ir paskutiniajame bei priešpaskutiniajame keturiaskiemenio žodžio skiemenyje. Antrasis keturiaskiemenio žodžio skiemuo pokirtinio akūto neturi³⁵.

2. Pokirtinis cirkumfleksas vartojamas tiktai priešpaskutiniame (kartais paskutiniame) keturiaskiemenio arba triskiemenio žodžio skiemenyje. Kartu su paskutiniuju skiemiu jis sudaro tokius galinius ansamblius: *ãa, ãã, ãã* (kartais *ã*), kuriuose priegaidės ir jų variantai kaitaliojasi taip pat, kaip atitinkamuose antrosios (kartais ketvirtosios) kirčiuotės žodžiuose, plg.: vns. vard. *àvaliñę, bîrbîñę bulbîñę* „bulvienė“, vns. kilm. *àvalines, bîrbîñes bulbîñes*, vns. naud. *àvaliñė, bîrbîñė* : *bulbiñė*, vns. įn. *àvaliñė, bîrbîñė* : *bulbiñė*.

³³ Neturi čia nei cirkumflekso, nei akūto ir sangražinės formos, pvz.: 1 a. *pârsigõnd̃au* || *pârsigõnd̃au, pârsigõnd̃à* || *pârsigõnd̃à* (plg.: *isigõnd̃au, isigõnd̃à*).

³⁴ Priešpaskutiniajame skiemenyje nėra akūto, tur būt, dėl tokių formų, kaip *paskait̃uot̃au, paskait̃iet̃au*, analogijos.

³⁵ Autorius yra labai dėkingas LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto moksliniam bendradarbiui V. Vitkauskui, kuris pirmasis atkreipė dėmesį į šį faktą.

3. Panašius galinius ansamblius (*da* resp. *aa*, *àà*, *dà*) sudaro ir pokirtinis gravis keturiaskiemeniuose žodžiuose, plg.: vns. vard. *pàkulinis* : *medinis*, vns. kilm. *pàkòlènę* : *medėnė*, vns. naud. *pàkòlėnėu* *medėnėu*, vns. įn. *pàkòlėnò* : *mėdėnò*.

4. Triskiemeniuose žodžiuose galimi tiktai du galiniai ansambliai, kurių pirmasis elementas yra gravis (*da* resp. *aa* ir, jeigu pirmasis skiemuo trumpas, *àà*), pvz.: vns. vard. *šòlėnė*, vns. įn. *šòlėnė*, vns. kilm. *spàudėma*, bet vns. naud. *spàudėmòu*, vns. įn. *spàudėmò* ir t. t.

5. Pokirtinis resp. šalutinio kirčio cirkumfleksas yra priešpastatomas akūtui, kaip ir pagrindinio kirčio cirkumfleksas, plg. *pàršàuket* „peršaukit“ *pàršàuket* „perrėkit“, vns. kilm. *mùokitùoję* (daiktavardis) *mùokitùoję* (dalyvis). Pokirtiniai graviniai skiemens priešpastatomi tokio gravio neturintiems skiemens, plg.: *pòtrena* „putriną, aptaškytą putra“, *mòilėna* „mulino; muliną“ : *mòilėna* „mulino, tepė muliu“ ir kt.

4. Išnagrinėtieji faktai rodo, kad literatūrinės kalbos resp. daugelio aukštaičių tarmių ir šiaurės vidurio dounininkų resp. visų dounininkų prosodinės sistemos, nors ir turi bendrų elementų, yra skirtingos. Pagrindinis jų skirtumas yra tas, kad literatūrinės kalbos priegaidės gali būti priešpastatomos tiktai viename žodžio skiemenyje, o tarmės – keliuose.

Tokia padėtis komplikuoja dounininkų prosodinės sistemos raidos interpretavimą, nes pokirtinio cirkumflekso ir gravio žinomais kirčio „atitraukimo“ ir „nukėlimo“ dėsniais paaiškinti negalima: tie dėsniai buvo užtektinai patikimi ir aiškūs tik tol, kol pats pokirtinio cirkumflekso ir gravio buvimo faktas buvo menkai žinomas.

4.1. K. Jaunius, iš visų ikitarybinio laikotarpio kalbininkų plačiausiai aprašęs pokirtines žemaičių priegaides, pirmasis bandė šį reiškinį paaiškinti (tiesa, apribojęs savo uždavinį įvardžiuotinėmis formomis) savotiškais fonetiniais dėsniais³⁶, kuriais jis mėgino įrodyti, kad pokirtinės priegaidės (resp. šalutiniai kirčiai) netiesioginiu būdu atspindinčios prabaltiškas ar net praindoeuropietiškas priegaides³⁷.

4.2. V. Grinaveckio nuomone, pokirtinis cirkumfleksas esąs tiesiog paveldėtas iš baltų resp. lietuvių prokalbės³⁸.

Tokia pažiūra nesunkiai galėjo atsirasti, nes tradicinė baltų kalbų kirčio ir priegaidės raidos hipotezė baltų prokalbės prosodinę sistemą rekonstruoja šiek tiek panašią į dounininkų: ir vienoje, ir kitoje sistemoje priegaidės priešpastatomos keliuose žodžio skiemens. Be to, V. Grinaveckiu tikriausiai atrodė, kad, laikant pokirtines resp. šalutinio kirčio priegaides prabaltiškomis ar pralietuviškomis, lengviau galima įrodyti jo hipotezę, pagal kurią žemaičių prosodinė sistema pradėjusi formuotis šiaurėje³⁹.

³⁶ Žr. K. Явнис, min. str. — ПК на 1893, Отд. IV, p. 119 ir ПК на 1898. Отд. IV, p. 188 t.

³⁷ Įsidėmėtina, kad K. Būga, rekonstruodamas baltų prokalbės prosodinę sistemą, niekur nesiremia pokirtiniu žemaičių tarmės cirkumfleksu (plg. RR, III, p. 29 tt.).

³⁸ Plačiausiai ši pažiūra yra išdėstyta straipsnyje „Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse“ (žr. LKK, IV, p. 129–133). Panašiai galvoja ir B. Rokaitė (žr. min. str. — LKK, IV, p. 146).

³⁹ Pirmą kartą ši pažiūra išdėstyta V. Grinaveckio straipsnyje „Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis“ (žr. LKK, I, p. 113–117), nesiremiant pokirtinėmis dounininkų priegaidėmis. — Iš tikrųjų pokirtinis cirkumfleksas šios hipotezės negali paremti, net jeigu jis būtų prabaltiškas, nes nėra žinoma, kur yra prasidėjęs nekirciuotų skiemens priegaidžių nykimas.

4.2.1. Tokia nuomonė susiduria su tam tikrais sunkumais.

Visų pirma, šia hipoteze negalima paaiškinti pokirtinio gravio⁴⁰, nes nėra pagrindo laikyti jį prabaltišku ar pralietuvišku reiškiniu. V. Grinaveckis jį aiškina „kompensaciniu pailgėjimu“. Pasak jo, trumpieji balsiai dėsningai pailgėję resp. gavę šalutinį kirtį prieš sutrumpėjusią cirkumfleksinę galūnę. Tačiau ši spėjimą pavirtina tik tokie paties autoriaus pateikti pavyzdžiai, kaip *šòlènę < *šòlinē* ir kt., o daugumas faktų jam, atrodo, prieštarauja.

1. Užuoat aiškina visus pokirtinio gravio vartojimo atvejus (pvz., tokius, kaip vns. viet. *pùskubillē*, dgs. 1 a. *šáuditòmēm*, vns. in. *šòlènē* ir kt.), čia apsiribojama tik pailgėjusiuoju dėl fonetinės pozicijos variantu⁴¹.

2. Pokirtinis gravis (žr. 2.2 ir 3.1.3) ir net pailgėjęs jo variantas vartojamas ne tik prieš buvusią cirkumfleksinę galūnę, pvz.: *párněštē (< *-ti)*, *párněšet (< *-itē)*, *pùskubillē (< *-ējēn)* ir kt.

3. „Kompensacinio pailgėjimo“ negalima laikyti dėsningu fonetiniu reiškiniu, nes daugumas triskiemenių žodžių, kurių galūnė yra buvus cirkumfleksinė, o priešpaskutinis skiemuo trumpas, jokios pokirtinės priegaidės neturi, pvz.: vns. kilm. *ávēna*, *kátēla*, *kūobēnē* „kabliuko, važiuko“, *mūgōlē* (vns. vard. *mūgulis* „nerimtas žmogus, makalas“), dgs. vard. *ōugēnas* „išteptos uogomis“, *tēkēnas*, *vádālas* „valkatos“, *zōikēnas* „zuikenos, kiškių kailiai“ ir t. t.

Tokios „išimtytys“ reikalautų atskiros interpretacijos, kuri vargu ar įmanoma. Todėl „kompensacinio pailgėjimo“ hipotezės reikia atsisakyti ir ieškoti kitokio aiškinimo.

4.2.2. Pokirtinį cirkumfleksą laikyti prabaltišku neleidžia šie faktai.

1. Pokirtinį cirkumfleksą, jeigu jis būtų bent pražemaitiškas, turėtų turėti tokios formos, kaip *bēprūotis*, vns. gal. *pābārdzē*, *pālāuki* ir kt. (plg.: *prūots*, vns. gal. *bārzda*, *lāuka*), o tokios, kaip *nūoskamienis*, *pātīvis*, *pātīltis* (plg.: *kamiens*, *tēys*, *tēlts*), neturėti.

2. Tuos atvejus iš bėdos galima aiškinti metatonija, bet tada vis tiek liktų nepaaiškinti priešdėlėtieji „oksitoniniai“ veiksmažodžiai, kurių šaknys nepriešdėlėtose formose visada būna cirkumfleksinės, o priešdėlėtose – akūtinės (plg.: *bērb*, *gēid*, *bērbē*, *gēidē* : *nēbērb*, *nēgēid*, *nēbērbē*, *nēgēidē* ir kt., žr. 2.1).

3. Laikant pokirtinį cirkumfleksą prabaltišku ar pralietuvišku, visai nelengva suprasti, kodėl jį turi tik atskiros išimtytys ir kodėl paprastai pokirtiniai ilgieji skiemenys būna akūtiniai pagal žinomą K. Jauniaus dėsnį⁴². Galvoti, kad prabaltiškasis

⁴⁰ V. Grinaveckis ir B. Rokaitė jį laiko tęstine priegaide (vadinasi, cirkumfleksu).

⁴¹ Nepailgėjęs pokirtinis gravis V. Grinaveckii buvo žinomas jei ne iš dūnininkų, tai bent iš dūnininkų tarmių (plg. V. Grinaveckis, min. str. – LKK, IV, p. 127; t. p. a. u. t., Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, – VVPI MD, XI, p. 45 ir 54).

⁴² K. Jaunius manė, kad ir aukštaičių pokirtiniai skiemenys yra akūtiniai, tačiau tokie faktai, kaip kirčiuotų tvirtagalių ir pokirtinių sudėtinių dvibalsių pirmojo sando redukcija, būdinga daugeliui aukštaičių tarmių, aiškiai rodo, kad tose tarnėse pokirtiniai skiemenys yra ne akūtiniai, o cirkumfleksiniai. Eksperimentais literatūrinės kalbos (tiksliau – kapsų tarnės) pokirtinių priegaidžių cirkumflesiškumą (tvirtagališkumą) yra įrodžiusi A. Laigonaitė (žr. A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, – „Kalbotyra“, I, V., 1958, p. 83 t. ir t. p. a. u. t., Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas, V., 1959, p. 10 t.).

pokirtinis cirkumfleksas vienose formose išliko, o kitose išnyko, sunkoka: tokia mintis prieštarautų visų pripažintiems kalbos istorijos principams⁴³.

4.3. Faktai rodo, kad pokirtinis cirkumfleksas neturėtų būti paveldėtas iš baltų ar lietuvių prokalbės: be abejo, tai yra žemaičių (gal būt, tik dounininkų) tarmės inovacija. Tokia pat inovacija yra ir pokirtinis gravis.

Kadangi pokirtinis cirkumfleksas ir gravis vartojami panašiais atvejais ir prosodinėje sistemoje užima analogišką padėtį, jų atsiradimo priežastys turėjo būti jei ne identiškos, tai labai panašios.

5. Išeities tašku dabartinei prosodinei sistemai, kaip rodo daugelis žemaičių šnektų, yra buvus tokia sistema, kurioje pokirtiniai ilgieji skiemenys buvo akūtiniai, o trumpieji (neskaitant, gal būt, galūnių) neturėjo jokių priegaidžių. – ydinasi, tokia sistema, kuri paprastai turima galvoje, kai kalbama apie kirčio atitraukimą ir nukėlimą⁴⁴. Joje cirkumfleksą ir gravį galėjo turėti tiktai pagrindinis ir, gal būt, vadinamasis šalutinis galūninis bei atitrauktinis kirtis (pvz., tokios formos, kaip *sēnē* „seniai“, *pāgāutā*, *nēsēnē* „neseni“).

5.1. Perėjimas į dabartinę sistemą galėjo prasidėti, atsiradus šalutiniam kirčiui keturiaskiemenių žodžių priešpaskutiniajame skiemenyje⁴⁵.

Morfemose, gavusiose šalutinį kirtį, buvo apibendrintos tos priegaidės, kurias jos turėjo kirčiuotose pagrindiniu kirčiu pozicijose. Vadinasi, tokių formų, kaip *mergēle*, *medēne*, vns. gal. *křořtřva* (*křořtřvus* „pagalys storu galu kam nors grūsti“), *dārbīnīns* (vns. gal. *dārbīnīnka*), *makalīnē* „purvynas; nerimta moteris“, *pālaidūns* (vns. gal. *palaidūna*), *isigōnda*, priešpaskutinio skiemens priegaidę gavo ir tokių formų, kaip *pūodeškēle*, *pākōlēnē* (vns. gal. *pātrauktřva*) *dāřinīns* (vns. gal. *dāřinīnka*), *pātālīnē*, *pārejūns* (vns. gal. *pārejūna*), *pārsigōnda* ir t.t., šalutinis kirtis. Taip atsiradęs pokirtinis gravis paplito beveik visuose keturiaskiemeniuose žodžiuose, kurių priešpaskutinis skienuo buvo trumpas, nes tie skiemenys jokių priegaidžių, galėjusių priešintis jo plitimui, neturėjo⁴⁶. Pokirtinis cirkumfleksas turėjo išstumti akūtą, todėl paplito iš esmės tik tose morfemose, kurios galėjo būti kirčiuotos ir nekirčiuotos. Akūtinėse ir niekada nekirčiuojamose morfemose pokirtinis akūtas daugeliu atvejų išliko ir buvo priešpastatytas naujai atsiradusiam pokirtiniam cirkumfleksui. Tuo būdu priešpaskutinis keturiaskiemenių žodžių skienuo pasidarė akūto ir cirkumflekso opozicijos relevantine pozicija.

⁴³ Plg. Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, § 47, p. 89; L. Bloomfield, Language, London, 1935, p. 356; H. M. Hoenigswald, Language Change and Linguistic Reconstruction, Chicago, 1961, p. 75—82.

⁴⁴ Ši sistema lengvai rekonstruojama iš dabartinės, eliminavus pokirtinio akūto distribucijos apribojimus ir tuos išimtinus atvejus, kuriais pasitaiko pokirtinis cirkumfleksas ir gravis.

⁴⁵ To kirčio atsiradimo priežastys nėra aiškios. Pažymėtina, kad šalutinį kirtį tokiuose žodžiuose turi ir dalis aukštaičių, pvz.: *Grīška, būdis*, *pūske, pālis*, *gydy, tōjas* (Grīskabūdis, K. Naūmiestis), *pūske, pālis*, *rēka, vīmas* (Zaliōji, Vilkaviškio raj.) ir kt. (plg. dar F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, p. 64—65; E. Grinaveckienē, Mituvos upyno tarmės fonetika, — LKK, I, p. 132; J. Endzelin, Lettische Grammatik, Riga, 1922, § 12, p. 20). Toks kirčiavimas yra būdingas ir kai kurioms kitoms pasaulio kalboms (žr. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, p. 239; А. Мартине, Принцип экономия в фонетических изменениях, М., 1960, p. 207 t.).

⁴⁶ Ar pokirtinis gravis atsirado prieš kirčiuotų trumpųjų balsių pailgėjimą, ar po jo, pasakyti sunku, nes dėl atitinkamų morfemų, turėjusių pagrindinį kirtį, analogijos šalutinį kirtį gavę balsiai galėjo pailgėti ir vėliau.

5.2. Šių pakitimų dėka susiformavo galiniai ansambliai (*āa, āā, āā* ir *āa, āā, āā*) ir atsirado tendencija nekirčiuotose resp. kirčiuotose šalutiniu kirčiu morfemose apibendrinti tas priegaides, kurias jos turėjo kirčiuotose pagrindiniu kirčiu pozicijose. Tuo būdu atskiro morfomos gavo savarankiškas priegaides, mažai priklausomas nuo pagrindinio kirčio vietos.

Galiniai ansambliai atskirais atvejais, be abejo, galėjo būti perkelti ir į niekada nekirčiuojamas pagrindiniu kirčiu morfemas. Galimas dalykas, kad taip atsirado tokių darinių, kaip *pāpušinis, pōzbeprūotis* ir tokių priesagų vedinių, kaip *pārmatims, pārsenielis* cirkumfleksas, nors ir nėra jokių faktų, kurie neleistų galvoti, kad seniau jie galėjo būti kirčiuojami ir priešpaskutiniajame skiemenyje⁴⁷.

5.3. Keturiaskiemeniuose žodžiuose susiformavę galiniai ansambliai palankiomis fonetinėmis ir morfologinėmis sąlygomis galėjo pereiti ir į triskiemenius žodžius. Vieną iš tokių sąlygų sudarė morfemos (dažniausiai priesagos), vartojamos kirčiuotos ir nekirčiuotos keturiaskiemeniuose ir triskiemeniuose žodžiuose: morfemos, kurios buvo cirkumfleksinės ar gravinės keturiaskiemenių žodžių priešpaskutiniajame skiemenyje, triskiemeniuose žodžiuose sunkiai begalėjo išlikti kitokios (akūtinės ar nekirčiuotos šalutiniu kirčiu). Todėl daugumas morfemų, galėjusių turėti ir neturėti kirtį, gavo pokirtinį cirkumfleksą ar gravį ir triskiemeniuose žodžiuose.

Visiškos analogijos su keturiaskiemeniais žodžiais čia nebuvo, nes fonetiškai šalutiniai kirčiai triskiemenėse formose negalėjo atsirasti. Todėl, pavyzdžiui, veiksmažodžių formos su *pār-* gavo pokirtinį cirkumfleksą ar gravį tik tada, kai juos turėjo ir atitinkamos formos su kitais priešdėliais (plg.: *pārmāte: pamāte*, bet *pārmete: pāmete*; *pārēin: pāēin, pārlāike: palāike*, bet *pārpūte: pāpūte* ir t.t., žr. 3.1.2 ir 3.2.2). Beveik visos priesagos, turinčios pokirtinį gravį ar cirkumfleksą, daug dažniau būna kirčiuotos pagrindiniu kirčiu, negu šalutiniu (plg.: *šōlēne*, vns. gal. *ītedēma, bīrbīne: medēne*, vns. gal. *šaukēma, marmalīne* ir t.t.), arba vartojamos ir keturiaskiemeniuose žodžiuose (pvz.: *rāšims: pārmatims, pašūtielis: pārsenielis*). Šauksmininko (žr. 3.1.1, 3 ir 3.2.1, 5) priešpaskutinis skienuo turi atitinkamų vardininko formų pagrindinio kirčio priegaides, o įvardžiutinės formos, kurių pirmojo sando galūnė gali būti kirčiuota (žr. 3.2.1, 4 b), – atitinkamų galūninio kirčiavimo formų priegaides.

Atskirai reikia aiškinti tik priešdėlių darinius (tipo *pāmūote, pātīevis*) ir tas įvardžiutinių būdvardžių formas, kurios niekada neturi pagrindinio kirčio pirmojo sando galūnėje (žr. 3.2.1, 4 a).

5.3.1. Literatūrinėje kalboje ir aukštaičių tarmėse *ja-* ir *ē-*kamieniai priešdėlių dariniai yra kirčiuojami įvairiai, plg.: lk. *pastōgē, patēvis: pakalnē: pāmotē, pātrūkis: palaukē, patvorjys*, F. Kuršaičio⁴⁸ *pakója* 288, *patiltis* 298: *pabuōnis* 283, *pasōstē* 291: *pāmotē* 298, *pāsparnis* 286: *padēljs* 284, *patvorjys* 299 ir t.t., – jie skiriasi vieni nuo kitų tiek kirčio vieta, tiek priegaidėmis.

Jeigu pokirtinio cirkumflekso formavimosi laikais panaši padėtis buvo ir dounininkų tarmėje, priešdėlių dariniai čia galėjo būti tokių tipų: a) **pāmūote*⁴⁹, **pā-*

⁴⁷ Plg. kupiškėnų *pūdymas* (priegaidė neaiški!), kitų tarmių *senēlis* ir kt.

⁴⁸ Žr. F. Kurschat, Littauisch-deutsches Wörterbuch, Halle, 1883 (skaitmenys prie pavyzdžių rodo puslapius).

⁴⁹ Rekonstrukcijos sąlyginės, nes nežinoma, kaip buvo kirčiuojamas tas ar kitas konkretus žodis.

trūkis; b) *pasūostę, *patievīs; c) *pābarzdie, *pālaukīs, vns. gal. *pābārzdē, *pālauki; d) *pātalkīs, vns. gal. *pātālki⁵⁰.

Dabartinė tų darinių prosodinė struktūra galėjo atsirasti, apibendrinus tokių žodžių, kaip *pāmūotē, priešdėlio kirtį ir tokių žodžių, kaip *pasūostę, šaknies cirkumfleksą. Tokios darybos žodžiai, atsiradę vėliau, turėjo prisiderinti prie ankstesniųjų darinių kirčiavimo schemų (tipo *āā* ir t.t.)⁵¹.

Kadangi daugelis priešdėlių darinių yra kirčiuojami dvejopai (žr. 3.2.1, 1), jų pokirtinį cirkumfleksą galima aiškinti ir kaip perėjimo iš „galūninio“ į „šakninį“ kirčiavimą pasekmę. Pakeitus, pavyzdžiui, tokių formų, kaip *pātītīs*, ilgą galūnę (-īs) trumpa galūne (-is), priešpaskutinis ilgas skiemuo turėjo gauti priegaidę. Jeigu tuo metu tarmėje jau buvo žodžių su pokirtiniu cirkumfleksu, tame skiemenyje nesunkiai galėjo atsirasti cirkumfleksas, nes prieš senovinių kirtį stovį ilgi skiemenys savo melodika ir dinamika yra panašūs į cirkumfleksinius. Vėliau toks cirkumfleksas turėjo būti apibendrintas ir kituose linksniuose⁵².

5.3.2. Įvardžiuotinių žodžių galūnių, niekada nekirčiuojamų pagrindiniu kirčiu (žr. 3.2.1, 4 a), gravis ir cirkumfleksas greičiausiai yra perkeltas iš galūninio kirčiavimo įvardžių (tokių, kaip *tās, tā*) įvardžiuotinių formų tipo vyr. g. vns. vard. *tāsis, vns. kilm. *tūoje, mot. g. dgs. vard. *tūosēs, vyr. ir mot. g. vns. naud. *tūujōu, *tājē ir vns. gal. *tūji, *tōjē (Vieksniuose *tūoje). Kad tie įvardžiai tikrai yra turėję įvardžiuotines formas, rodo jų skirtingos vyriškosios ir moteriškosios giminės vienašaitos galūninko galūnės: vyr. g. *tū, ānū, kātūrū*, mot. g. *tō, ānō, kātūrō* [Vieksniuose *tūo, ānōo, kātūrō* (!)], kurias galima paaiškinti tik kaip įvardžiuotinių paradigmu liekanas (*tū* ≤ *tūji < *tañ-jiñ, *tō* ≤ *tōjē* < *tañ-jañ – su skirtingais *-añ refleksais, atsiradusiais dėl balsių asimiliacijos)⁵³.

Tokia analogija, be abejo, galėjo būti įmanoma tik tuo atveju, jeigu pokirtinis gravis ir cirkumfleksas jau egzistavo.

5.4. Tuo būdu galima teigti, kad pokirtinis cirkumfleksas ir pokirtinis gravis žemaičių dounininkų tarmėse yra naujas fonetinis resp. fonologinis reiškinys, atsiradęs dėl šalutinio kirčio ir tendencijos suvienodinti tapatingų morfemų priegaides.

Reikia pasakyti, kad panaši tendencija šiaurės žemaičių tarmėse yra veikus ne tik priegaides, bet ir balsių kokybę. Išidėmėtini šie faktai:

1. Galūninis *-un niekada nekirčiuojamose morfemose yra virtęs -o, pvz.: vns. gal. *sūnō* „sūnų“, tar. n. 3 a. *būtō*, o morfemose, kurios galėjo būti kirčiuotos ir nekirčiuotos – -u, pvz.: dgs. kilm. *vīru*, dgs. gal. *dāktūs*.

⁵⁰ Reikia manyti, kad ketvirtąjį kirčiuotę yra turėję ir triskiemeniai vardažodžiai.

⁵¹ Pagal tokią schemą dabar kirčiuojamas ir skolinys *pāvietre*.

⁵² Panašiai galima aiškinti ir tokių žodžių, kaip *āpōšē, ātkākšņē, ēkētē* pokirtinį gravį (plg. vns. viet. *āpušie, ātkakšnie, ēketie*), tik jo atsiradimą, rodos, turėjo nulemti ne priešpaskutinio skiemens tono charakteris, o būtinumas motyvuoti nepaigėjęs pirmojo skiemens balsį (procesas galėjo būti toks: *ātkakšnie ≥ *ātkakšņē ≥ ātkākšņē).

⁵³ Galimas ir kitoks spėjimas. Jeigu įvardžiuotinės formos yra susidariusios oksitoninių ir baritoninių paradigmu skyrimo epochoje, buvusios oksitoninės formos pagrindinį kirtį turėtų pirmojo sando galūnėje, pvz.: vns. vard. *mažāsis, vns. kilm. *mažūoje, vns. gal. *mažūji. Dabartinės formos galėtų būti atsiradusios, apibendrinus paprastųjų būdvardžių (resp. įvardžių, dalyvių) pagrindinio kirčio vietą ir oksitoninių įvardžiuotinių formų priešpaskutinio skiemens priegaidę. Tačiau ši versija neatrodo įtikinama jau vien todėl, kad šiuo metu rimtai suabejota pačių oksitoninių ir baritoninių paradigmu buvimu lietuvių ir baltų prokalbėse (apie tai žr. В. Иллич-Свистыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, М., 1963; J. Kazlauskas, Dėl lietuvių kalbos vardažodžių kirčiavimo sistemos raidos, — „Kalbotyra“, VII, V., 1963, p. 171 tt. ir ten cit. lit.).

2. Pražemaitiškus *ō, *ē, paradigmoje niekad neturinčius pagrindinio („senovinio“) kirčio, atliepia *o*, *e*, pvz.: *nōrāks* „noragas“, *tōlēi* „toli“, *sēdēne* „sėdynė“, o tuos pačius balsius, paradigmoje kartais turinčius pagrindinį kirtį, atliepia trumpi diftongoidai, pvz.: *tūokēi* „tokie“, vns. naud. *tuokēm*, *viesēm* „vėsiam“, *liekāu* „lėkiau“ ir t.t.

3. Niekada neturinčiose pagrindinio („senovinio“) kirčio šaknyse lk. *ū*, *y* atliepia *o*, *e*, pvz.: *krūtēne* „krūtinė“, *pērāks* „pyragas“ (vns. gal. *pērāga*)⁵⁴, o kitais atvejais *u*, *i*, pvz.: *kudām* „kūdam, liesam“, *givām* „gyvam“ ir t. t.

Apskritai šią problemą reikėtų specialiai patyrinti⁵⁵.

---

⁵⁴ Sakoma ir *pirāks* (*pirāga*):

⁵⁵ Įdomu taip pat būtų patyrinti, ar vadinamojo atitrauktinio kirčio vieta ir priegaidė irgi nepriklauso nuo morfologinių faktorių, ypač nuo kitų paradigmos formų kirčio vietos ir priegaidės. Gal būt, tokios formos, kaip *jēdēks* „ėdikas“, *vaikōks* „berniukas“ neturi cirkumflekso todėl, kad pirmasis jų skiemuo daugely paradigmos formų nebūna kirčiuotas. Dėl morfologinių priežasčių galėtų būti atsiradęs skirtingas tokių formų, kaip *mūolenā* „molinė; molio spalvos“, dgs. gal. *mōlēnēs*, „molines“, kirčiavimas ir dvejetainis kai kurių pajūrio žemaičių atitrauktinio kirčio priegaidės, jeigu jos, žinoma, egzistuoja.